

بازمشارکت تاریخ اسلام

دکتر عثمان یوسفی

تاریخ و حیات اجتماعی - فرهنگی

گردهای ایزدی

تهران، ۱۳۹۱

تاریخ و حیات اجتماعی-فرهنگی کردهای ایزدی

تالیف: دکتر عثمان یوسفی

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیر نشر: خلیل قویدل

چاپ اول: ۱۳۹۱

شمارگان: ۱۵۰۰

چاپ و صحافی: چاپ تقویم

ردیف انتشار: ۱۳

۷۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رستگاران، شهر و شهرک، شماره ۹

تلفن: ۳-۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۸۸۶۷۶۸۶۰ نمابر:

web: www.pte.ac.ir

سرشناسه:	یوسفی، عثمان، ۱۳۵۹.
عنوان و نام پدیدآور:	تاریخ و حیات اجتماعی-فرهنگی کردهای ایزدی / عثمان یوسفی.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری:	۲۷۷ ص.
شابک:	978 - 600 - 92836 - 4 - 4
وضعیت فهرست‌نویسی:	فبا
رده بندی کنگره:	۱۳۹۱ ی۹ / ک۴ / DS۵۹
رده بندی دیویی:	۹۵۶ / ۰۰۳۹۱۵۹۷
شماره کتابشناسی ملی:	۲۱۸۲۲۲۶

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر، و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پسرزمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک، تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات، در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست، که ضرورت دارد کمیت و کیفیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه‌ی پژوهشکده، تأسیس دانشنامه‌ی جغرافیایی تاریخ جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در سایت عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام توسط سایت خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این سایت، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن سایت مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

مقدمه	۱۱
بخش اول: زمینه‌ی تاریخی	۳۷
فصل اول: کرد و کردستان	۳۹
۱. ریشه‌های تاریخی قوم کرد	۴۰
۲. اصطلاح کردستان	۴۲
فصل دوم: ایلات و عشایر کرد	۴۵
۱. تاریخچه	۴۵
۲. ترکیب و سازمان عشایر کرد	۴۶
۳. عشایر مشهور کرد	۴۸
الف. کرمانج	۴۹
ب. لر	۵۰
ج. کلهر	۵۰
د. گوران	۵۱
ه. مکری	۵۱
فصل سوم: آیین‌ها و نحل‌های اعتقادی در کردستان	۵۳
۱. دین زرتشتی	۵۴
۲. یهودیت	۵۸
۳. مسیحیت	۵۹

۶۰	۴. اسلام
۶۲	الف. اهل حق
۶۳	ب. صارلی
۶۴	ج. شبک
۶۴	د. بجوران
۶۵	بخش دوم: تاریخ ایزدیان
۶۷	فصل اول: پراکندگی جغرافیایی و جمعیت ایزدیان
۶۷	۱. عراق
۷۰	۲. ترکیه
۷۰	۳. سوریه
۷۰	۴. ارمنستان
۷۵	فصل دوم: بررسی دوره‌های تاریخی ایزدیان از آغاز تا امروز
۷۵	۱. ایزدیان قبل از ظهور شیخ عدی بن مسافر
۷۷	۲. شیخ عدی بن مسافر و آیین ایزدیه
۷۸	الف. شیخ عدی بن مسافر (۴۶۷-۵۵۷ هـ.)
۸۲	ب. جانشینان شیخ عدی بن مسافر
۸۵	۳. ایزدیان در امپراتوری عثمانی
۹۵	۴. ایزدیان در تاریخ معاصر عراق
۹۵	الف. عهد ملکی
۹۸	ب. دوران جمهوری
۱۰۱	فصل سوم: قبایل ایزدی
۱۰۵	بخش سوم: اعتقادات ایزدیان
۱۰۷	فصل اول: مبانی و اصول اعتقادی
۱۰۸	۱. توحید
۱۱۰	۲. آفرینش و خلقت جهان هستی
۱۱۳	۳. فرشتگان و ملائکه در باورهای ایزدی
۱۱۴	۴. انبیاء و پیامبران
۱۱۵	۵. خیر و شر
۱۱۷	۶. تناسخ ارواح

۱۱۹		۷. دیگر باورهای ایزدی
۱۲۱		فصل دوم: مقدسات ایزدیان
۱۲۱		۱. ملک طاووس
۱۲۷		۲. کتب مقدس
۱۳۱		۳. اماکن مقدس
۱۳۷		بخش چهارم: عبادات، اعیاد، آداب و رسوم
۱۳۹		فصل اول: عبادات
۱۳۹		۱. نماز
۱۴۳		۲. روزه
۱۴۵		۳. حج ایزدیان
۱۴۷		۴. زکات
۱۴۸		۵. حلال و حرام در آیین ایزدی
۱۵۱		فصل دوم: اعیاد و مناسبت‌های دینی
۱۵۱		۱. عید سال نو (سر سال)
۱۵۳		۲. عید جماعت
۱۵۷		۳. عید ایزد
۱۵۷		۴. عید العجوه
۱۵۸		۵. عید خضر الیاس
۱۵۸		۶. عید بلنده
۱۵۹		۷. اعیاد چله‌ی تابستانه و زمستانه
۱۶۱		فصل سوم: آداب و رسوم فرهنگی- اجتماعی ایزدیان
۱۶۲		۱. نهاد خانواده
۱۶۳		۲. ولادت، غسل تعمید و ختنه‌کُنان نوزاد
۱۶۶		۳. برادرگزینی
۱۶۷		۴. ازدواج و جایگاه زن در جامعه‌ی ایزدی
۱۷۲		۵. مرگ و احکام و آداب آن
۱۷۷		فصل چهارم: طبقات اجتماعی- دینی ایزدیان
۱۷۷		۱. طبقات اجتماعی
۱۷۷		الف. امیر

۱۷۹	ب. پسمیر
۱۷۹	۲. طبقات دینی
۱۸۰	الف. بابا شیخ
۱۸۱	ب. شیخ
۱۸۱	ج. بابا فقیر
۱۸۲	د. قوال
۱۸۳	هـ. کوچک
۱۸۴	و. مرید
۱۸۷	فصل پنجم: اوضاع اقتصادی
۱۹۱	سخن پایانی
۱۹۷	پیوست‌ها
۱۹۹	۱. کتب مقدس
۱۹۹	الف. مصحف رش
۲۰۵	ب. الجلوه
۲۳۵	۲. نقشه‌ها و تصاویر
۲۵۵	کتابنامه
۲۶۳	نمایه

منطقه‌ی بین‌النهرین مرکز یکی از مهم‌ترین تمدن‌های باستانی و خاستگاه باورها، اساطیر، ادیان، افسانه‌ها و یادگارهای مادی و معنوی بسیاری از دوران باستان بوده است. فرهنگ‌ها و آیین‌های برآمده از این منطقه گذشته از این که بر تمدن‌های پیرامون خود تأثیر بسیار برجا گذاشته، گاه بر مراکز تمدنی و فرهنگی با فاصله‌ی بسیار زیاد هم تأثیر داشته و این تأثیرات در بسیاری از آداب و رسوم، عادات‌ها و باورهای دینی آنان تجلی یافته است.

پژوهش‌های جامعه‌شناسی تاریخی و دین‌شناسی نشان داده است که برخی از ادیان و آیین‌های باستانی رو به انحطاط و انقراض گذاشته، جای به ادیان و اعتقادات دیگر داده‌اند و برخی دیگر نیز به حیات خود ادامه داده و به مرور زمان تغییر و تحول یافته‌اند. البته ناپودی ادیان به این معنا نیست که به‌طور کلی از صفحه‌ی روزگار محو شده‌اند، بلکه بخشی از مظاهر و ویژگی‌های خود را از دست داده و ویژگی‌های جدیدتری جایگزین آنها شده است، به گونه‌ای که حتی امروز نیز بسیاری از نمودهای تمدن‌ها و ادیان باستانی را در میان مردمان مشاهده می‌کنیم.

بین‌النهرین را به تعبیری می‌توان بزرگ‌ترین موزه‌ی فرهنگ‌ها و باورهای دینی قلمداد کرد. بدون تردید، تمدن‌هایی چون تمدن‌های: سومری، آکدی، بابلی، آشوری و کلدانی و اعتقادات و آیین‌هایی چون مهرپرستی (میترائیسم)، دین زرتشت و مانویت و دیگر باورها و نحله‌های دینی که بعدها ظهور کردند نقش مهم و به سزایی در حیات فرهنگی مردم منطقه ایفا نموده‌اند.

بیشتر باورهای دینی این منطقه در پدیده‌ها و موجودات طبیعی ریشه دارد؛ به این معنا که

انسان مظاهر طبیعی را گاه به خاطر جلوه‌هایشان و برخی اوقات به امید فعل و انفعالات سودمندشان پرستش کرده، یا از ترس زیان‌های ناشی از آنها، به تقدیس آن پدیده‌ها گرویده است. برای نمونه، تقدیس آسمان، خاک، خورشید، ماه، ستارگان و نظایر این‌ها که به ظن او خیر و برکتی در ذاتشان وجود دارد یا عبادت و تقدیس باد، طوفان، رعد و برق، کوه‌ها و جویبارها و رودخانه‌ها و برخی حیوانات از ترس شرّ و گزندگی که در وجود و جوهر آنها نهفته است. با این وصف، می‌توان گفت که تمدن‌ها و به‌ویژه ادیان بین‌النهرین بسیار به هم نزدیک بوده و نقاط مشترک زیادی با یکدیگر دارند.

به هر حال، تطابق باورها و مظاهر فرهنگی مردمان و پیروان ادیان مختلف بین‌النهرین به حدی است که بسیار مشکل بران آنها را از هم جدا کرد. آیین ایزدیه را نیز چون در باورها و آداب و رسوم اجتماعی خود شباهت‌های بسیاری با سایر ادیان دارد، می‌توان یکی از نحله‌های قدیمی منطقه برشمرد که پس از ظهور اسلام، بُن‌مایه‌های عقیدتی و فکری خود را با باورها و ارزش‌های اسلامی درآمیخته و قرائتی جدید از آیین باستانی خود به دست داده‌است. شناخت ادیان، مکاتب فکری و نحله‌های دیگر مشکلات و دشواری‌های خاص خود را دارد، اما شاید اغراق نباشد اگر بگوییم که هاله‌های ابهام به اندازه‌ای آیین ایزدیه را فرا گرفته که آن‌را به یک استثنا بدل کرده است. هرچند نویسندگان و پژوهش‌گران به‌میزان قابل توجهی به بررسی عقاید و افکار ایزدیه پرداخته‌اند، اما تاکنون نظریه‌ی واحدی پیرامون منشأ این نحله به دست داده‌نشده است. این نقیصه خود ناشی از کمبودها و مشکلات زیر است:

۱. انجام نشدن کاوش‌های باستان‌شناختی در مناطق ایزدی‌نشین که به یقین برخی گوشه‌های پنهان باورهای آنان را آشکار می‌سازد.
۲. نبود کتب مقدس ایزدیه به صورت مکوب و در دسترس پژوهش‌گران.
۳. نبود تسامح و تساهل دینی.
۴. پیش‌داوری‌های ملی و مذهبی بسیاری از نویسندگان معاصر.
۵. شرایط سخت و موقعیت جغرافیایی محل استقرار ایزدیه.
۶. و بالاخره، کتمان عقیدتی و تبشیری نبودن دیانت ایزدی که مانع بزرگی بر سر راه شناخت ریشه‌های اعتقادی آنان شده‌اند.

با وجود این، آنچه تحمل این مشکلات و دشواری‌ها را آسان کرده و شناسایی تاریخ، اصول اعتقادی و آداب و رسوم ایزدیان را بیش از پیش ضروری می‌نماید، تداوم حیات اجتماعی-

فرهنگی آنان با تاریخی پرفراز و نشیب است که خود نشان از وجود نیروی درونی و پویایی ذاتی و قدرت تطبیق و وجوه مشترک ایزدیان با پیروان دیگر ادیان دارد؛ حضور فعال آنان در معادلات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی معاصر مناطق کردنشین نیز عامل دیگری است که شناخت این دیانت را ضروری می‌سازد.

ایزدیان با نام‌هایی چون: شیطان‌پرست و یزیدی نیز شناخته شده‌اند، و بخشی از جامعه‌ی کُرد را تشکیل می‌دهند. قدمت و پیشینه‌ی این نحله‌ی اعتقادی که بیشتر مورخان و علمای ملل و نحل، زمان پیدایش آن را به قرن ششم هجری و شیخ عدی نسبت می‌دهند، بیش از این‌هاست و گروهی است که از روزگارِ گذشته در منطقه حضور داشته و بر بستر اعتقاداتی دیرینه‌تر پا گرفته و پالیده است. ۲ درصد از کل جمعیت کُردها را تشکیل می‌دهند.

محققان و پژوهش‌گران تاریخ ادیان، به‌ویژه پژوهندگان تاریخ عراق در آثار خود به ایزدیان پرداخته‌اند و هر یک ریشه‌های دینی و قومی آنان را به دوره‌ها و اقوام مختلف نسبت داده‌اند. زمان پیدایش این دین از فاصله‌ی زمانی دوره‌ی قبل از ظهور زرتشت تا قرن ششم هجری و ظهور شیخ عدی بن مسافر بیان شده است. در مورد ریشه و اصالت قومی و نژادی آنان ابهامات شدیدتر است و هر کس خواسته آنها را به قوم و ملت خود منسوب گرداند.

ایزدیان از نژاد و قوم مردمان کُرد هستند. از آنجا که در طول تاریخ و بر اثر برخورد با تمدن‌های مختلف، ادیان آسمانی و مکاتب فکری دیگر و القباس از آنها دچار تحولات بنیادی شده‌اند، ریشه‌یابی زمان پیدایش و باورهای آنان دشوار است. برخی از باورهای ایشان با آیین زرتشت مطابقت دارد و برخی عقاید و مظاهر فرهنگی‌شان برگرفته از مسیحیت و یهودیت است. بخش اعظم باورهای ایزدیان نیز بعد از ظهور اسلام شکل اسلامی به خود گرفته است.

بنابر آمارهای رسمی و غیررسمی ۲ تا ۴ درصد از جمعیت عراق کنونی را اعضای این فرقه تشکیل می‌دهند که در آثار مکتوب تاریخی، کتب ملل و نحل، و در سفرنامه‌های نویسندگان قدیم و معاصر جهان اسلام و دنیای غرب با نام‌هایی چون الیزیدیه، الایزیدیه، عباده الشیطان (شیطان‌پرستان) از آنها یاد شده است.

با آن که بیش از دویست منبع و مأخذ عمومی و تخصصی درباره‌ی این نحله به زبان‌های عربی و لاتین در دست است، در حوزه‌ی زبان و ادبیات فارسی حتی یک منبع جامع و مفید درباره‌ی آنان نگارش نیافته است. بیشتر منابع موجود نیز با پیش‌داوری و غرض‌ورزی‌های ویژه نوشته شده‌اند که پژوهش‌گر را از دسترسی به حقایق و وقایع تاریخی و اعتقادی ایزدیان

بازمی‌دارد. علاوه بر این، ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی محل سکونت ایزدیان، کتمان عقیدتی و بسته بودن آیین ایزدی مزید بر علت شده تا دست‌کم در زبان فارسی با فقر مطلق منابع در این حوزه روبه‌رو باشیم. پژوهش حاضر، بررسی اتهامات موجود در وجه تسمیه، تاریخ پیدایش و بسترهای شکل‌گیری باورهای این فرقه را به عنوان مسئله‌ی اصلی دنبال خواهد کرد.

در بررسی تاریخ فرق و ادیان می‌توان هم پرسش‌هایی اساسی و کلی طرح کرد و هم پرسش‌هایی جزئی. اما از آنجا که تحقیق حاضر، بنا بر ضرورت، بیشتر جنبه‌ی توصیفی دارد، پاسخی است به پرسش‌هایی از این قبیل: آیا بین نام این فرقه و باورهای آن رابطه‌ی منطقی وجود دارد؟ بسترهای شکل‌گیری و گسترش اعتقادات ایزدیان کدام بوده‌است؟ حوادث تاریخی به چه میزان بر تحول یا ماندگاری باورهای دینی آنان تأثیر گذاشته‌است؟ و پرسش‌هایی از این قبیل. این نوشتار با برخورداری از یک چارچوب عام نظری، اطلاعات و داده‌های موجود در منابع، و مشاهدات عینی و کار میدانی و گفت‌وگو با صاحب‌نظران ایزدی و غیرایزدی، در قالب توصیفی جامع و مانع عرضه می‌گردد.

در مقدمات کتاب بر نقد و بررسی یارهای از منابع و مآخذ مورد استفاده پرداخته‌ایم و برای شناسایی هرچه بیشتر ایزدیان بخش نخست کتاب را به واری زبانی تاریخی موضوع اختصاص داده‌ایم این بخش را به سه فصل تقسیم کرده‌ایم: «فصل اول: کرد و کردستان»، «فصل دوم: ایلات و عشایر کرد»، «فصل سوم: آیین و نحله‌های اعتقادی در کردستان».

بخش دوم با شناسایی موقعیت و پراکندگی جغرافیایی ایزدیان آغاز می‌شود و در ادامه به بررسی دوره‌های تاریخی حیات آنان می‌پردازد. پایان این بخش معرفی قبایل مشهور ایزدی است. در مبحث تاریخ ایزدیان، دوره‌های نخستین اسلامی، یعنی بعد از فتوحات، دوره‌ی اموی و عباسی و دوران حکومت عثمانی و دوران معاصر عراق تا به امروز بررسی و تبیین شده‌است.

در بخش سوم، فصلی به بیان مبانی و اصول اعتقادی ایزدیان اختصاص یافته و زیر هر مبحثی به تحلیل ارتباط آن با سایر ادیان پرداخته‌ایم. فصل دوم این بخش شامل بررسی مقدمات ایزدیان از جمله ملک طاووس، کتب مقدس و دیگر اشیا و اماکن است.

در بخش چهارم از کتاب، آداب و عبادات و اعیاد و رسوم و طبقات دینی و اجتماعی جامعه‌ی ایزدیان معرفی و تحلیل شده و در پایان این بخش محرمات ایزدیه نیز برشمرده شده‌است.

بخش پنجم کتاب به اوضاع اقتصادی ایزدیان با عنوانی چون «فعالیت‌های اقتصادی در مناطق ایزدی‌نشین»، «تأثیر سیاست‌های عثمانی بر اوضاع اقتصادی ایزدیان» و «مناسبات و روابط اقتصادی

ایزدیان با همسایگان» اختصاص یافته است.

بخش پایانی هم شامل پیوست‌هایی است از قبیل: متن کتب مقدس ایزدیان، نقشه و تصاویر.

تعریف واژگان پژوهش

ایزدیه: بر مردمی اطلاق می‌شود که در گستره وسیعی از خاک مناطق کردنشین کشورهای عراق (استان‌های موصل و دهوک)، سوریه (شهرهای حلب، کلس، حسکه، عیتاب و منطقه‌ی جراح)، ترکیه (طور عابدين، دیار بکر، سیرتی، جبل طور، بطمان، موش و قلب) و دیگر کشورها، از جمله، ارمنستان (شهرهای قارص، ایروان، تفلیس و باطوم)، روسیه (مسکو، لنینگراد و منطقه‌ی قفقاز)، گرجستان و آلمان (بن و هانوفر) پراکنده و ساکن هستند.

در مورد نام گذاری پیروان این آیین بین مورخان اختلاف نظرهای زیادی وجود دارد تا جایی که تا به امروز نه تنها به نظر و رأی واحدی نرسیده‌اند، بلکه این اختلاف منجر به پیدایش دیدگاه‌های مختلفی شده است که ما برای دوری از اطناب و اطاله‌ی کلام همه‌ی آن آراء و نظرات را در پنج دیدگاه کاملاً متفاوت خلاصه و تشریح می‌نماییم.

الف. دیدگاه اول

بنابر این دیدگاه، ایزدیه پیروان و طرفداران یزید بن معاویه، خلیفه‌ی اموی بوده که در جریان واقعه‌ی کربلا و شهادت مظلومانه‌ی حسین بن علی (رض)، از روی خائنباری کرده و قاتل‌اند او بعد از مرگ دوباره ظهور می‌کند. با گذشت زمان و بر اثر اختلاط و همجواری با سایر ملل و پیروان ادیان دیگر دچار انحراف فکری و مسائل خرافی شده و به عنوان فعالی مستقل پا به عرصه‌ی وجود نهاده و به حیات خود ادامه دادند. بنابر این دیدگاه، نام درست این فرقه، یزیدیه است.^۱

ب. دیدگاه دوم

دیدگاه رایج در کتب ملل و نحل این است که آنان (یزیدیه) پیروان فردی خارجی (از خوارج)

۱ سعید الدیوه‌جی، یزیدیه، بیروت، مؤسسة العربیة للدراسات والنشر، ط ۱، ۲۰۰۳م، ص ۱۴ - آزاد سعید سمو، یزیدیه من خلال نصوصها المقدسة، بیروت، دارالکتب الإسلامی، ط ۱، ۱۴۲۲هـ/۲۰۰۱م، ص ۲۳ و ۳۸ - أحمد بن عبدالمزیز الحصین، یزیدیه (عبدة الشیطان)، الریاض، دارعالم الکتب، ط ۱، ۱۴۲۱هـ/۲۰۰۱م، ص ۱۱ - عبدالکریم السمعانی، الأنساب، تحقیق: عدنان عمر البارودی، بیروت، دارالفکر، ج ۵، ۱۹۹۸م، ص ۹۳ - عبدالرزاق الحسینی، یزیدیون فی حاضرمهم و ماضیهم، بغداد، مکتبة البیضة العربیة، ط ۱، ۱۹۸۷م، ص ۸-۱۴ /
- The Encyclopedia Americana, International Edition, Vol: 29, New York, Americana Corporation, 1973, p. 677. Art "Yazidies".

به نام یزید بن انیسه‌اند.

شهرستانی در شرح فرق خوارج ذیل "یزیدیه" چنین آورده است: «آنان پیروان یزید بن انیسه هستند که وی در ماجرای حکمیت قائل به تولی بود و غیر از ازارقه، از سایر فرقه‌های خوارج دوری و ترأمی جست. وی همچنین گمان می‌برد که خدا از غیر عرب پیامبری را مبعوث خواهد کرد، و کالی را که در آسمان‌ها نوشته شده است بر وی نازل خواهد نمود. دین محمد مصطفی (ص) متروک خواهد ماند و مردم بر آیین صابئه خواهند بود. البته، نه صابئه‌ی حران و واسط.»^۱

ج. دیدگاه سوم

بر اساس این دیدگاه ایزدیه منسوب به شهر یزد ایران هستند و برای اولین بار ایزدیان در این شهر ظهور کرده و بعدها در دیگر مناطق پراکنده شدند.^۲

د. دیدگاه چهارم

دیدگاه غالب در بین مورخان این است که ایزدیه فرقه‌ای ضاله و گمراه‌اند که در اصل پیروان شیخ عدی بن مسافر (۴۶۷-۵۵۷ هـ) بوده‌اند. این فرقه ابتدا یک طریقه‌ی صوفیه بوده و بعد از وفات شیخ عدی و ظهور شیخ حسن ابوالبرکات - یکی از نوادگان شیخ عدی - به انحراف کشیده شدند. بدون تردید، شیخ عدی بن مسافر نزد ایزدیان جایگاه و مقام والایی دارد و یکی از هفت ملائکه‌ی مقرب در گاه یزدان به‌شمار می‌رود. ولی پاسخ به پرسش‌هایی نظیر این که آیا شیخ عدی مؤسس و پایه‌گذار ایزدیه یا طریقت عدویه بوده است یا این که افراد و مردمانی خود را به وی منسوب می‌دانند، تحقیقی جداگانه می‌طلبد.

صدیق الدمولوجی اولین نویسنده‌ی غیر ایزدی مسلمان است که چندین سال (در فاصله‌ی سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۳۹ م) میان ایزدی‌های شمال عراق در مناصب مختلف حکومتی فعالیت کرده

۱ ابوالفتح عبدالکریم شهرستانی، الملل و النحل، تحقیق: محمد سیدکلاتی، ج ۱، بیروت، دارالمعرفة، ۱۹۸۴ م، ص ۱۱۲/-؛ عبدالقاهر بن طاهرین محمد البغدادی، الفرق بین الفرق، بیروت، دارالافتاء الجدیدة، ۱۹۷۷ م، ج ۱، صص ۱۱، ۱۸، ۵۵، ۲۲۲، ۲۲۳، ۳۴۹/-؛ علی بن اسماعیل ابوالحسن الأشعری، مقالات الإسلامیین واختلاف المصلیین، تحقیق: هلموت ریتز، بیروت، دار إحياء التراث، ط ۲، بی‌نا، ص ۱۰۳/-؛ طاهرین محمد ابوالمظفر الأسفرائینی، التبصیر فی الدین و تمیز الفرقه الناجیه، تحقیق: کمال یوسف الحوت، بیروت، دارعالم الکتب، ۱۴۰۳ هـ ص ۲۴/-؛ عزالدین عبدالرحمن بن احمد الایجی، المواقف، تحقیق: عبدالرحمن غمیره، بیروت، دارالجلیل، ط ۱، ۱۴۱۷ هـ، ج ۳، ص ۱۶۹۴/-؛ محمد عبدالرؤف المناوی، التعاریف، تحقیق: محمد رضوان الدایه، بیروت - دمشق، دارالفکر المعاصر، ۱۴۱۰ هـ، ص ۷۴۹.

۲ خلف الجراد، الیزیدیه و التیزیدیون، اللاذقیه، دارالحوار، ط ۱، ۱۹۹۵ م، ص ۱۵/-؛ محمدامین زکی‌یگ، خلاصه تاریخ الکرد و کردستان من أقدم العصور التاریخیه حتی الآن، تعریب: محمدعلی عون، القاهرة، مطبعة السعادة، ۱۹۳۶ م، ص ۲۹۴.

است. وی معتقد است که نام گذاری این فرقه به یزیدیه، مستلزم هیچ گونه انتساب آنان به یزید بن معاویه و هیچ یک از افراد خانواده ی بنی امیه نیست. بلکه اینان خانواده ای بودند که در قرون دوم و سوم هجری ظهور کردند.^۱

وی می گوید: «فرقه ای با چنین اسم رسمی، و با این اندیشه ها و باورها در منابع تاریخی و کتب ملل و نحل قبل از سده ی ششم هجری نیامده است. حتی این نیز خطاست که بگوئیم شیخ عدی خود این اسم را بر پیروان خویش نهاده است. بلکه درست و صحیح تر آن است که بگوئیم این نام را نویسندگان مسلمان (اعم از مورخان، فقهاء و دیگر نویسندگان) در آغاز قرن هشتم هجری بر آنان اطلاق کرده اند»^۲.

در موسوعة الأديان فی العالم چنین آمده است: «منابع تاریخی و پژوهش های جدید و حتی خود ایزدیان بر این باوراند که اصل و نسب و زمان ظهور آنان به شیخ عدی بن مسافر برمی گردد که در یکی از روستاهای لبنان به نام قنقار دیده به جهان گشود. بنا به رسم آن روزگار، وی برای تحصیل روانه ی بغداد شد و در ملاقات با شیخ عبدالقادر گیلانی به تصوف گرایش پیدا کرد»^۳.

نویسنده ی کتاب مدعی است که ایزدیان خود را عرب و منسوب به قریش عدنانی می دانند.^۴ در کتاب العقائد و الأديان آمده است که: «این یزیدیه منسوب به شیخ عدی بن مسافر هستند. او در روستای قنقار لبنان متولد شد و سپس به منطقه ی هکاری از توابع موصل در شمال عراق منتقل شد. تا پایان عمر در میان اکراد آنجا زندگی کرد. در همانجا و در وادی لالش^۵ - آستان مقدس ایزدیان - مدفون است. شیخ عدی خود صوفی معتدل و میانه روی بود، ولی بعد از وی شیخ حسن ابوالبرکات از نوادگانش با به انحراف کشاندن صوفیان و پیروان شیخ، فرقه ی

۱ صدیق الدملوجی، الیزیدیه، الموصل، مطبعة الإتحاد، الطبعة الأولى، ۱۳۶۸ هـ / ۱۹۴۹ م، ص ۱۶۳-۱۶۴.

۲ پیشین، ص ۱۷۳.

۳ موسوعة الأديان فی العالم، ج ۹، بإشراف جمیل مدبک، بیروت، دارکریس أنترناتیونال، الطبعة الأولى، ۲۰۰۰، ج ۹، ص ۱۴۱.

۴ همان، ص ۱۴۵-۱۴۶.

۵ لالش بر دای سرسبز اطلاق می شود که سه کوه عرفات از شمال، مشت از جنوب و حضرت از غرب آن را محصور کرده اند. لالش در فاصله ی ۱۰ کیلومتری و نقطه ی شمال شرقی شهرستان شیخان (یکی از بزرگترین مراکز ایزدی نشین) قرار دارد. لالش از آن جهت که محل دفن شیخ عدی بن مسافر هکاری است و ایزدیان او را مجدد و احیاگر آیین خود می دانند حائز اهمیت بوده و مقدس شمرده می شود. یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان ذیل واژه ی «لالش» چنین آورده است: «لالش درای است که بین کوهها و تپه های شمال موصل واقع شده و شیخ الاکراد عدی بن مسافر در آنجا مدفون می باشد». رک: یاقوت بن عبدلله الحموی، معجم البلدان، ج ۵، بیروت، دارالفکر، ۱۹۹۷ م، ص ۲۸، ذیل لالش. واژه ی لالش در هیچ معجم و فرهنگنامه ی نیامده است. بنابراین، معنای لغوی آن مهم است. یزیدیان آن را به معنای خمیر گل می دانند. رک: عزالدین سلیم باقمیری، الیزیدیه (أصلهم، تسمیهم و...)، دهوک، مرکز لالش الثقافي و الإجتماعی، ۲۰۰۳، ص ۹۳.

ایزدیه را تأسیس کرد»^۱

آزاد سعید سمو، نویسنده‌ی معاصر کرد، بعد از تشریح آراء و نظرات مختلف درباره‌ی اصل و نسب ایزدیان، باور خود را چنین بیان می‌کند: «ایزدی‌ها نیز خود را از پیروان شیخ عدی بن مسافر به‌شمار می‌آورند. بدون شک، نسب شیخ عدی به بنی‌امیه برمی‌گردد؛ بنی‌امیه‌ای که در دوران خلافت عباسی خواستار احیای مجد و شکوفایی عروبت اموی و بازپس‌گیری خلافت از بنی‌عباس بودند. شیخ عدی، یزید بن معاویه را از پیشوایان هدایت، راستی و تقوا می‌دانست که این عقیده و تفکر در میان پیروانش نیز جا افتاد. وی همچنین یاران و پیروان خود را از نفرین یزید بن معاویه برکنار داشت و این امر باعث شد تا روز به روز محبت و دوستی یزید و غلو و اغراق در مورد او در میان این طایفه بیش از پیش باشد»^۲ نویسنده بدون هیچ‌گونه استناد تاریخی و علمی به بیان نسب و افکار شیخ عدی پرداخته و چنانچه پیش از این در توضیح دیدگاه اول نیز آورده‌ایم، هدف وی اثبات انتساب ایزدی‌ها به یزید بن معاویه است.

عبدالمعظم الحفنی با اعتقاد به اسلامی بودن این فرقه در توصیف آنان چنین می‌گوید: «ایزدیه که شیطان‌پرست هم خوانده می‌شوند، از پیروان افراطی و غالی عدی بن مسافر بن اسماعیل هکاری (۴۶۷-۵۵۷ ه) هستند و ایزدیه او را شیخ عدی و هادی هم می‌گویند»^۳

احمد تیمور پاشا در مورد نسب ایزدیه چنین می‌گوید: «آراء و نظرات پیرامون ایزدی‌ها و اسم و نسب آنان بسیار زیاد است. ولی باید دانست که در تواریخ قبل از قرن ششم هجری نامی از این فرقه نیامده است. بلکه نام‌گذاری این طایفه به این نام و به عنوان یک طریقت صوفیه به زمان شیخ عدی بن مسافر برمی‌گردد. در ابتدا عدویه خوانده می‌شدند. زمان تغییر نام عدویه به ایزدیه نامشخص است»^۴

محمد تونجی، با استناد به مشاهدات عینی خود - به حکم همسایگی با ایزدیان حلب و حسکه در سوریه - در مورد اصل و نسب آنان معتقد است که گرچه قبل از قرن ششم هجری نامی از ایشان در منابع ذکر نشده است، لکن این سکوت دال بر وجود داشتن این فرقه پیش از

۱ عبد القادر صالح، *العقائد والأديان*، بیروت، دارالمعرفة، ط ۱، ۱۴۲۴ هـ / ۲۰۰۳ م، ص ۲۸۳-۲۸۴.

۲ ایزدیه من خلال نصوصها الدينية، ص ۳۵/- أسعد السمرانی، *الصائبة، الزرادشتية، اليزيدية*، بیروت، دارالنفايس للطباعة والنشر والتوزيع، ط ۱، ۱۴۱۷ هـ / ۱۹۹۷ م، ص ۶۳.

۳ عبدالمعظم الحفنی، *موسوعة الفرق والجماعات والمذاهب والأحزاب والحركات الإسلامية*، بیروت، مکتبة مدلولی، الطبعة الثانية، ۱۹۹۹ م، ص ۶۹۰ شماره ۷۵۱.

۴ أحمد تیمور پاشا، *الیزیدیه و منشأ نحلتهن*، القاهرة، المطبعة السلفية ومکتبتها، ط ۱، ۱۳۴۷ هـ، ص ۴۲.

آن نیست. در ضمن وی تأکید می‌کند، با درک مقام و جایگاه شیخ عدی بن مسافر به قطعیت می‌توان گفت که ایشان از پیروان وی بوده، و در طول تاریخ و با گذر زمان دچار انحراف و غلو شده‌اند.^۱

عبدالرحمن شرف‌کندی (۱۳۰۱-۱۳۶۹/۱۲/۰۲ ش) - شاعر بلندآوازه‌ی کُرد و برگرداننده‌ی قرآن کریم به زبان کُردی - که در سال‌های آوارگی در عراق قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ایران - چند صباحی در میان ایزدی‌ها زندگی کرده، در کتاب خاطرات‌اش بخشی را تحت عنوان "سفری به لالش" آورده می‌نویسد: «روزی با دوستان بگفتیم که به لالش، معبد ایزدیه، برویم ... راه را با سختی‌ها و گرفتاری‌هایی که داشت پیمودیم تا به وادی لالش رسیدیم. من خود زندگی شیخ عدی را در کتاب‌های شرح حال مانند تذکرة الأولیاء عطار نیشابوری خوانده بودم و بر این امر وقوف داشتم که وی طریقتی را به نام عدویه بنا نهاده است ... به هر حال، به عقیده‌ی من آنان در اصل یکی از فرقه‌های مسلمان بوده که با ورود افراد و افکار باطل به میان ایشان از اسلام خارج شده‌اند ...»^۲

مرحوم عباس العزاوی، اهل موصل و وکیل و قاضی وقت شهر موصل (سال‌های نخستین حکومت صدام)، که سفرهای زیادی به روستاها و نهرهای ایزدی‌نشین داشته است در کتاب معروف و معتبر خود درباره‌ی آیین و اصل و نسب ایشان چنین می‌نویسد: «ایزدی‌ها فرقه‌ای از مسلمانان بوده که از پیروان و اتباع شیخ عدی هستند. افرادی زاهد و میراث‌بران تصوف و پارسایی هستند ... و آنچه باعث شده است تا آنان با سایر عامه‌ی مسلمانان اختلاف داشته باشند، آداب و رسوم و اعتقاداتی است که جوهره‌ی اسلامی ایشان را نابود ساخته است.»^۳

زهیر کاظم عبود، نویسنده و کارشناس مسائل قضایی که در دهه‌ی هفتادسده‌ی ۱۹ میلادی قضاوت در امور اقلیت‌ها را در شهر موصل برعهده داشت و اکنون ساکن لندن است، بر اثر دوستی با رجال فرهنگی و دینی ایزدیان و به اقتضای موقعیت شغلی، بسیار با آنان در آمیخت و در سال ۱۹۹۵ م/ ۱۴۱۶ هـ، اولین اثر خود را تحت عنوان لمحات عن الیزیدیة در باره‌ی اصل و ریشه‌ی تاریخی آیین ایزدیان، مراحل تاریخی و تعالیم و آموزه‌های دینی آنان منتشر ساخت.

۱ محمد آلتونجی، الیزیدیون (واقعهم، تاریخهم، معتقدانهم)، بیروت، المكتبة الثقافية، ط ۱، ۱۴۲۰ هـ/ ۱۹۹۹ م، ص ۷۲-۷۴. [این کتاب را احسان مقدس با تحریف عنوان با نام «یزیدیان یا شیطان پرستان» به فارسی برگردانده و انتشارات عطایی آن را چاپ کرده است.]

۲ عبدالرحمن شرف‌کندی، چیشتی مجبور = Cheshti Mijevr (خاطرات وی)، به اهتمام خانی شرف‌کندی، پاریس، انستیتیوی کردشناسی، چاپ اول، ۱۹۹۸ م، ص ۴۱۲-۴۱۳.

۳ عباس العزاوی، تاریخ الیزیدیة وأصل عقیدتهم، بغداد، مطبعة بغداد، ۱۳۵۴ هـ/ ۱۹۳۵ م، ص ۷-۱۱.

وی درباره‌ی نسب و علت نام‌گذاری ایزدیان به این نام، بعد از ذکر آراء نویسندگان پیش از خود و غلط و واهی دانستن برخی از آنها، چنین می‌نویسد: «تا آنجا که من خوانده و دیده‌ام هیچ سندی دال بر انتساب و تمایل این طایفه به یزید بن معاویه نیافته‌ام. این درحالی است که حتی در کتب مقدس‌شان، ولو به صورت اشاره نیز از یزید نامی ذکر نشده است. اگر چنانچه گرایش و تمایلی در آنان نسبت به بنی‌امیه وجود داشت تاریخ آن را ثبت و ضبط می‌نمود. همچنین از این که آنان فرقه‌ای اسلامی و یا مسیحی و غیره بوده باشند هم سخنی به میان نیامده است. تنها امر ثابت شده این است که یکی از دوران‌های تاریخی این فرقه مقارن و مصادف است با ظهور شیخ عدی بن مسافر»^۱.

در دانشنامه‌ی بریتانیکا، ذیل مقاله‌ی "ایزدیه"، چنین آمده است: «شیخ عدی، رهبر و پیشوای ایزدیان در قرن دوازدهم میلادی یک مسلمان صوفی‌منش بود که بعد از مرگ وی آرامگاه‌اش معبد و عبادتگاه ایزدیان در شمال موصل و در منطقه‌ای واقع شده است که مسیحیان نسطوری نیز در آن ساکن‌اند»^۲.

در دانشنامه‌ی مذکور وجه تشبیه، اصل و نسب تاریخی و اطلاعات دیگر ایزدی‌ها به دست داده نشده است.

رشید الخیون، محقق و پژوهشگر تاریخ ادیان، در اثر ارزنده‌ی خود -الأديان والمذاهب بالعراق- فصل دوم کتاب خود را به تاریخ ایزدیان اختصاص داده است. وی معتقد است نام درست این فرقه "ایزدیه" است و نه یزیدیه، و در شرح نسب و منشأ آنان بر این باور است که پیروان شیخ عدی و نوادگان وی هستند.^۳

ه. دیدگاه پنجم

دیدگاه پنجم بر این باور مبتنی است که ایزدیه خود یک آیین و کیش باستانی قوم کرد بوده و انتساب آنان را به هر قومیت دیگر غیر کرد مردود می‌داند.

طبق این نظر دیگر نیازی به اثبات انتساب این طایفه به این فرد و آن شخص نیست، چرا که محور اصلی این تفکر و آیین را عنصر کرد تشکیل می‌دهد. اما آنچه جای تأمل و ابهام دارد،

۱ زهیر کاظم عبود، لمحات عن اليزيدية، بغداد، مكتبة النهضة، ط ۱، ۱۹۹۵م، ص ۱۵-۱۷/-، همو، الإيزيدية (حقائق و خفايا و أساطير)، ألمانيا، مركز قنديل للنشر والإعلام، ط ۱، ۲۰۰۳م، ص ۳۱-۴۱.

2 The New Encyclopedia Britannica, 15th Edition, Vol: 12, Chicago-London, 1998, p. 807. Art "Yazidis"

۳ رشید الخیون، الأديان والمذاهب بالعراق، کولونیا-ألمانيا، منشورات الجمل، الطبعة الأولى، ۲۰۰۳م، ص ۶۳.

مبدأ پیدایش این فرقه است.

در این رویکرد توجه ویژه‌ای به ارتباط بین ایزدیه و یزدان‌پرستی، کیش مردمان ایران باستان، شده است، به‌طوری که برخی از نویسندگان کرد ایزدی و غیر ایزدی زمان پیدایش و ظهور این آیین بر ظهور زرتشت مقدم می‌دانند؛ اغلب صاحب‌نظران غربی که در این باره نوشته‌اند، بر این باوراند که ایزدی آیینی باستانی و رایج در میان مردمان کُرد بوده، و در طول تاریخ دستخوش تغییراتی شده و با آیین‌ها و دیگر ادیان منطقه درآمیخته است. حال برای روشن‌تر شدن این موضوع و ارائه‌ی اسناد علمی و منطقی در این زمینه، به نقل آراء و نظرات طرفداران این نظریه می‌پردازیم.

در این قسمت، آراء و نظرات را در سه دسته‌ی نویسندگان و مورخان کرد (اعم از ایزدی و غیر ایزدی)، صاحب‌نظران عرب (اعم از مسلمان و غیره) و نویسندگان و سیاحان غربی تقسیم‌بندی می‌کنیم.

قدیمی‌ترین اثر تاریخی کُردها-شرفنامه‌ی بدلیسی- در ذکر امرای ایزدی، آنان را با عنوان «الایزدیه الیزدانیه» نام می‌برد که دال بر عبادت و پرستش یزدان و قدمت تاریخی این آیین است.^۱ زکی‌بگ در کتاب خود، به نقل از دیگران، آورده است که: «علت نام‌گذاری این نحلّه به ایزدیه به اعتقاد آنان بازمی‌گردد. اینان به وجود خدایی (الهه) که ایزد یا یزدان خوانده می‌شود اعتقاد دارند و انتساب ایشان به یزید بن معاویه به دور از استدلال عقلی و نقلی است.»^۲

ژنرال احسان نوری پاشا ضمن اشاره به ادیان و عقاید باستانی مردم کُرد، در مورد آیین این مردم چنین می‌گوید: «پیروان این آیین با نام و اسم "ایزدی" معروف‌اند، و کُردها نیز بر ایشان عنوان ایزدی اطلاق می‌کنند. مگر مردمان و اقوام همسایه که با اغراض و نیت‌های سیاسی سوء ایشان را یزیدی می‌خوانند.»^۳

دیگر مورخ و پژوهشگر کُرد چنین می‌گوید: «وجه تسمیه‌ی ایزدی‌ها به‌غلط منسوب به یزید بن معاویه شده، درحالی که اصل ریشه‌ی آن از یزدان‌پرستی مشتق شده است که در اوستا یزتا و در پهلوی یزد و در فارسی جدید یزدان گویند.»^۴

۱. امیر شرفخان بن شمس‌الدین بدلیسی، شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)، به اهتمام: ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۷۷ش، صص ۱۴۷ و ۲۲۳.

۲. خلاصه تاریخ الکرد و کردستان، ص ۲۹۳.

۳. احسان نوری پاشا، تاریخ ریشه‌ی نژادی کُرد، تهران، چاپخانه‌ی سلطنتی سپهر، چاپ اول، ۱۳۲۳ش، ص ۴۹.

۴. رشید یاسمی، کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۳ش، ص ۱۲۵-۱۲۷.

کریم زند، ضمن این که ایزدیه را به شیخ عدی بن مسافر منسوب دانسته و اظهار می‌دارد که پیشوای آنان عدی بوده است، می‌گوید: «ایزدی یک واژه‌ی کُردی است که از ریشه‌ی یزدانی و یزدان‌پرستی مشتق شده است و از بازماندگان زرتشت هستند»^۱

مهرداد ایزدی نیز بر این باور است که ایزدی یکی از شاخه‌های آیین یزدان‌پرستی بوده که احترام ویژه‌ای برای فرشتگان قائل‌اند. و آنان خود را با نام‌های ایزدی، یزدانی و داسنی^۲ می‌خوانند.^۳ انور مای، مورخ برجسته‌ی معاصر کُرد بیان می‌کند که ایزدیه در روزگاران باستان زروانیه نامیده می‌شدند (منسوب به زرتشت). اما این که به ایزدی مشهوراند بدان دلیل است که آنان خدا را یزدان می‌گویند و تفسیر و توضیح این واژه یعنی خالق رازق. و این واژه نزد آنان جایگاه والایی دارد تا جایی که نام‌های خود را با نام وی آغاز می‌کنند.^۴

علی سیدو گورانی ضمن سفر خود به عراق و مناطق کُردنشین سفرنامه‌ی خود را تحت عنوان *من عمان الی العمادیه* تدوین و به چاپ رسانده است که در آن درباره‌ی ایزدیه و نسب و ریشه‌ی آنان می‌گوید نام ایزدیه از واژه‌ی کُردی یزدان مشتق شده است و آن به معنای خالق و خداست.^۵

درویش حسو نیز بر این باور است که محل تولد زرتشت سرزمین ماد بوده و سپس به شرق ایران مهاجرت کرده است. قبل از ظهور زرتشت مردمان آریایی این منطقه [کردستان فعلی] به خدای واحدی اعتقاد داشته‌اند و خود را از داهمون مردمان برتر خدا و پیروان مباشر او می‌خواندند. این تفکر (ازداهی) با تحول و تغییر در کردستان به صورت یک آیین و دینی مستقل جلوه نمود که اعتقادات، تعالیم و آموزه‌های خاص خود را دارد.^۶

شاکر فتاح می‌گوید: «... من خود با استدلال به آراء افرادی چون دکتر وهبی و سایرین و نیز استنتاج عقلی بر این باورم که یا به دلیل گرایش به آیین یزدانیسم به این نام مشهور شده‌اند، یا به دلیل خداپرستی، خود را ایزدی نامیده‌اند»^۷

۱ کریم زند، *الدین والإعتقاد فی کردستان*، موصل، بی نا، ۱۹۷۳م، ص ۲۸.

۲ داسنی منسوب به منطقه‌ی داسن که نواحی شمال عراق از جمله دهوک، زاخو و حکاری و نیز بخش‌هایی از ترکیه مانند ماردین را در برمی‌گیرد اطلاق می‌شود. در فرهنگ مردمان کرد زبان این مناطق، به پیروان آیین ایزدی گفته می‌شود که شرفخان بدلیسی نیز بدین نام از آنها یاد کرده است.

۳ مهرداد ایزدی، *الدیانة والطوائف الدینیة فی کردستان*، تعریب: کامران فهمی، سلیمانیه، مطبعة الفكر والوعی، ۲۰۰۲م، ص ۶۳.

۴ انور المای، *امارة بهدیان*، دهوک، مطبعة خهبات، ط ۲، ۱۹۹۹م، ص ۸۳.

۵ علی سیدو الگورانی، *من عمان الی العمادیه (جولة فی کردستان الجنوبیة)*، عمان، دارالبشیر، ط ۲، ۱۹۹۶م، ص ۱۶۸؛ - Mehrdad Izady, *The Kurds*, Washington, 1992, p. 153.

۶ درویش حسو، *الازداهمون الیزیدیون*، یون - آلمانیا، ط ۱، ۱۹۹۲م، ص ۱۵-۱۶.

۷ شاکر فتاح، *الیزیدیون و الدیانة الیزیدیة*، سلیمانیه، مطبعة کامران، ط ۱، ۱۹۶۹م، ص ۱۶-۱۷.

قُسطنطين زُرّيق که بر کتاب اسماعیل چولبگ *الایزدیه قدیمًا و حدیثًا* مقدمه نوشته است چنین می‌گوید: «ایزدیه به دو واژه‌ی یزدان، که در زبان فارسی به معنای "خدا" است، و ایزد، که در آیین زرتشت مقامی است بین خدا و بشر، یعنی ملائکه، نزدیک است. پس با این وصف، مفهوم و معنای واژه‌ی ایزدیه «پیروان خدا» یا «پیروان ملائکه» خواهد بود.»^۱

اسماعیل چولبگ - امیر سابق ایزدی‌های سنجار - نیز معتقد است که ایزدی‌ها در سابق، الأزدان/ اردانی، منسوب به ازدان، خالق و خداوند گار شب و روز و خورشید و ماه نام داشته‌اند.^۲ احمد تیمور پاشا نیز گفته است که ایزدی‌ها در اصل داسنی بوده و در زمان‌های قدیم به شهر یزد (واقع در ایران) مهاجرت کرده‌اند. بنابراین، یزدیون نامیده شدند. اما عامه‌ی مردم آنان را ایزدیون گفتند.^۳

به هر حال، از آنچه گذشت می‌توان نتیجه گرفت اکثر آنانی که طرفدار و قائل به این دیدگاه (انتساب ایزدیه به یزدان پرستی و دین زرتشت) هستند بر اشتقاق عنوان ایزدیه از واژه‌ی یزدان و یا ایزد که در زبان فارسی معنای خدا و موجود مافوق بشری را می‌رساند، اتفاق نظر دارند، و توجهات واژه‌شناسی و لغوی نیز آن را تأیید می‌کند. یزدان نزد ایزدی‌ها از مقام و جایگاه شامخی برخوردار است.^۴

فرضیه‌ی اخیر که قائل به ریشه‌ی زرتشتی و میتراپی ایزدیان است، از آن جهت مورد پذیرش است که صاحبان این نظر با بررسی ریشه‌های اعتقادی ایزدی‌ها، و با استفاده و استمداد از روش‌های علمی و یافته‌های مردم‌شناختی توانسته‌اند بقایا و آثار تفکر این میترائسم و دین زرتشتی را در باورهای دینی این فرقه بیانند. علاوه بر این، پیروان این آیین در بسیاری از عادات و آداب و رسوم خود میراث‌بر تمدن‌های باستانی بین‌النهرین (سومری‌ها، بابلی‌ها و آشوری‌ها) هستند.^۵

آنان، علاوه بر آنچه گفته شد، به نام‌های دیگری همچون چلبی، داسنی و صاجلیه^۶ نیز

۱ اسماعیل چولبگ، *الایزدیه قدیمًا و حدیثًا*، نشر و تحقیق: قُسطنطين زُرّيق، بیروت، المطبعة الأميرکانية، ط ۱، ۱۹۳۴ م. ص ۷۶.

۲ همان، ص ۷۶-۷۷.

۳ *الیزدیه و منشأ نحلهم*، ص ۲۸.

۴ القس سلیمان صانع الموصلی، *تاریخ الموصل*، ج ۱، القاهرة، المطبعة السلفية، ۱۹۲۳ م، ص ۲۵۹/.

- Harry Charles Luke, *Mosul and its minorities*, London, 1925, p. 125.

۵ جورج حبیب، *الیزدیه بقایا دین قدیم (بحث تاریخی)*، بغداد، مطبعة المعارف، ط ۱، ۱۹۷۸ م، ص ۴۰۵- / کاظم حبیب، *الایزدیه دیانة قدیمه تقاوم نواب الزمن*، اربیل، دارناراس للنشر الكردی، ط ۱، ۲۰۰۳ م، ص ۳۰.

۶ صاجل عربی شده‌ی واژه‌ی ترکی ساجل به معنای موی سیل است؛ از آنجاکه بیشتر مردم کُرد و عامه‌ی ایزدیان موهای شوارب خود را کوتاه نمی‌کنند، بدین نام مشهورند.

مشهوراند. واژه‌ی چلی را تنها واسیلی نیکیتین ذکر کرده؛ البته، وی نیز از پروفیسور مار-روسی چنین واژه‌ای را اخذ و اقتباس نموده است.^۱ ظاهراً واژه‌ی چلی ریشه‌ی ترکی دارد و در معانی مختلفی همچون ارباب، صاحب‌خانه، آقازاده و نجیب‌زاده، مؤدب، لطیف و ملیح استعمال و کاربرد دارد.

ریشه‌ی نژادی و قومی ایزدیان

ایزدیان در اصل و ریشه‌ی قومی از نژاد گرداند و جزء جدایی‌ناپذیر آن قوم به شمار می‌روند. هرچند برخی پژوهش‌گران غربی سعی دارند ریشه‌ی نژادی آنان را به اقوام غیرکرد نسبت دهند، لیکن تلاششان در مقابل حقایق روشن و علمی، بی‌اثر و باطل است. مشاهده‌ی جامعه‌ی ایزدیان دال بر انطباق کامل فرهنگی-اجتماعی آنان با کردها است.^۲

منطقه و سرزمینی که ایزدیان در آن ظهور یافته‌اند، کردستان (محل سکونت کردها) است و همه‌ی کسانی که درباره‌ی این ایشان مطلب نوشته‌اند کردستان را قلمرو جغرافیایی زیست ایشان ذکر کرده و در نقشه‌های خود آن را نشان داده‌اند.^۳ در کتاب *مفصل جغرافیه العراق* نیز آمده که ایزدی‌ها از لحاظ نژادی از قوم کردها هستند.^۴

به باور مردم‌شناسان و مورخان، مردم کرد قدیمی‌ترین و باسابقه‌ترین ساکنان منطقه و شاخه‌ای از اقوام هندو-اروپایی (آریایی‌ها) هستند که از دیرزمان در آن منطقه حضور داشته‌اند. بر این اساس، قدیمی‌ترین معتقدات و باورهای دینی اقوام مذکور در بین کردها رایج بوده است و تا به امروز این اعتقادات را حفظ کرده‌اند. دلایل بسیار دیگری نیز وجود دارد که مؤید کرد بودن ایزدیان است. اصلی‌ترین مشخصه‌ی فرهنگی هر قوم زبان آن قوم است. علاوه بر این که ایزدیان به زبان کردی تکلم می‌کنند، دو کتاب مقدسشان نیز به زبان کردی و با رسم‌الخط ابجدی باستان نگاشته شده است.^۵

۱ واسیلی نیکیتین، کرد و کردستان (بررسی جامع از دیدگاه سیاسی، جامعه‌شناسی و تاریخی)، ترجمه: محمد قاضی، تهران، کانون فرهنگی انتشاراتی درایت با همکاری مرکز حفظ و نشر آثار محمد قاضی، چاپ سوم، ۱۳۷۸ش، ص ۴۷۱.

۲ جرنوت فیستر، *تاریخ الشعب الیزیدی و دیانته*، تعریب: فرهاد ابراهیم، مجله‌ی لالش، شماره‌های ۲-۳، ۱۹۹۴م، ص ۱۱۴.

۳ الدملوجی، ص ۱۷۴-۱۷۵.

۴ طه الهاشمی، *مفصل جغرافیه العراق*، بغداد، دون ناشر، ط ۱، ۱۹۳۰م، ص ۱۰۸-۱۰۹.

۵ هنری فیلد، جنوب کردستان (*دراسة انثرو بولوجیه = پژوهشی مردم‌شناسانه*)، تعریب: جرجیس فتح‌الله، اربیل، دارناراس، ط ۱، ۲۰۰۱م، ص ۱۰۷-۱۰۸-/- لیدی دور، *فی بلاد الرافدین (صور و خواطر)*، تعریب: فؤاد جمیل، بغداد، مطبعه شفیق، ط ۱، ۱۹۶۱م، ص ۲۶۸-/- الیزیدیون و الدیانته الیزیدی، ص ۲۵.

بدلیسی ضمن بیان ولایت موصل و شام، به قبایل و دسته‌جاتی در قلمرو آن دو ولایت اشاره می‌کند که پیرو آیین و کیش ایزدی و از مردم کُرد هستند.^۱ جلادت بدرخان، از مشاهیر تاریخ و ادب کُرد، می‌گوید: «ایزدیان کُرد بوده و از اصیل‌ترین طوایف کُرد به شمار می‌آیند.»^۲ احسان نوری پاشا، ضمن تأیید و تأکید بر قدمت آیین و دیانت ایزدیه، آنان را از کُردهایی به‌شمار می‌آورد که بیشتر از سایر طوایف کُرد به فرهنگ و سنت‌های باستانی خود پای‌بند مانده‌اند.^۳ عبدالرحمن بدران که در سال ۱۳۷۶م/۱۳۹۳ هـ مقاله‌ای با عنوان «الایزدیه فی کردستان» در مجله‌ی الجَنان به چاپ رسانده، معتقد است پیروان این فرقه به لحاظ نژادی و زبانی از کُردها بوده و زبانی غیر از زبان کُردی یاد ندارند و تمام مظاهر فرهنگی این طایفه با سایر کُردها همخوانی دارد.^۴ آنستاس ماری الکرملی مسیحی در اثر خود در مورد ایزدیه که نسخه‌ی خطی آن در بایگانی مرکز فرهنگی - اجتماعی ایزدیان «لالش» در دهوک تحت شماره‌ی ۳۴ نگهداری می‌شود آورده است: «مورخان قدیمی، این مردمان [ایزدیان] را در زمره‌ی قبایل و عشایر اصلی کُرد برشمرده، و به اختلافات و تفاوت‌های آنان با سایرین از قبیل دیانت و آیین اشاره کرده‌اند.»^۵

لالش

لالش نام دره‌ای است سرسبز که سه کوه عرفات از شمال، مکت از جنوب و حضرت از غرب آن را محصور کرده‌اند. لالش در فاصله‌ی ده کیلومتری و نقطه‌ی شمال‌شرقی شهرستان شیخان (یکی از بزرگ‌ترین مراکز ایزدی) قرار دارد.

لالش از آن جهت که محل دفن شیخ عدی بن مسافر هکاری است و ایزدیان او را مجدد و احیاگر آیین ایزدیه می‌دانند، حائز اهمیت بوده و مقدس شمرده می‌شود. یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان ذیل واژه‌ی «لیلش» چنین آورده است: «لالش دره‌ای است که بین کوه‌ها و تپه‌های شمال موصل واقع شده و شیخ الاکرداد عدی بن مسافر در آنجا مدفون می‌باشد.»^۶

۱ شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)، ص ۱۴.

۲ جلادت بدرخان، نماز و نیایش‌های کردان ایزدی، ترجمه‌ی احمد شریفی، مجله‌ی جیستا، شماره‌ی ۸۰، ۱۳۶۹/۷۰ ش، ص ۷۵۸-۷۶۱.

۳ تاریخ ریشه‌ی نژادی کُرد، ص ۴۹.

۴ عبدالرحمن بدران، «الایزدیه فی کردستان»، مجلة الجَنان، العدد ۷، بیروت، ۱۳۷۶م، ص ۵۲۶.

۵ آنستاس ماری الکرملی، الایزدیه، نسخه‌ی خطی، دهوک، بی تا، بایگانی مرکز فرهنگی - اجتماعی لالش، شماره‌ی ۳۴، ص ۵.

۶ یاقوت بن عبدالله الحموی، معجم البلدان، ج ۵، بیروت، دارالفکر، ۱۹۹۷م، ص ۲۸، ذیل لیلش.

واژه‌ی لالش در هیچ معجم و فرهنگ‌نامه‌ای نیامده؛ بنابراین، معنای لغوی آن مبهم است. ایزدیان آن را به معنای خمیر گل می‌دانند.^۱

لالش محل برگزاری بسیاری از مراسم و جشن‌های ایزدی است. در آنجا مزار و قبر بسیاری از شیوخ و افراد دینی ایزدی قرار دارد. علاوه بر قبور، مکان‌هایی از قبیل پل صراط، چشمه‌ی عین‌البیضاء (چشمه‌ی مقدس ایزدیان) و ستون مراد نیز در آنجا واقع شده‌اند.

کممه‌ی تحقیقات و پژوهش‌های انجام گرفته در مورد ایزدیه به لالش اشاره نموده‌اند، ولی به ریشه‌شناسی این واژه نپرداخته‌اند. در مورد اصالت این معبد اختلاف‌نظر شدید است به گونه‌ای که ایزدیان آن را مکانی مقدس می‌دانند و می‌گویند ملک طاووس برای نخستین بار در این نقطه از زمین هبوط کرده است. مسیحی‌ها معتقدند که لالش در اصل دیر مار یوحنا و ایشوع صبران در قرن هفتم میلادی بوده است. اما جورج حبیب این ادعا را رد کرده و می‌گوید: لالش معبد میتراثیسم بوده است.

البته توضیحات بیشتر پیرامون معبد لالش در بخش مقدسات ایزدیان خواهد آمد. علاوه بر معبد لالش، ایزدیان در شهر دهوک یک مرکز اجتماعی - فرهنگی دایر کرده‌اند که لالش نام دارد. فصلنامه‌ی منتشره در این مرکز هم لالش نام دارد. همچنین چندین پایگاه اینترنتی نیز با نام لالش راه‌اندازی شده است.

پیشینه‌ی پژوهش

بدون تردید، اطلاعات موجود پیرامون ایزدیان در همگی منابع موجود صرفاً توصیفی بوده و تنها در لابلای وصف‌های مکرر، گاهی نویسندگان به ارائه‌ی نظر خویش پرداخته‌اند. نخستین ردپای این فرقه را باید در منابع تاریخی همچون الکامل ابن اثیر، وفيات الأعیان ابن خلکان و الحوادث الجامعة ابن فوطی جستجو کرد.

در منابع کلاسیک کلامی از نحله‌ای با نام الیزیدیة یا الیزیدیون یاد شده که در طی تحقیق روشن می‌گردد این فرقه غیر از آن است که در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد. بیشترین حجم پژوهش‌های انجام گرفته درباره‌ی ایزدیان، مربوط به یک سده‌ی اخیر می‌باشد

۱ عزالدین سلیم باقری، الیزیدیة (أصلهم، تسمیتهم و ...)، دهوک، مرکز لالش الثقافي و الإجتماعی، ۲۰۰۳، ص ۹۳.

۲ الیزیدیون فی حاضرهم و ماضیهم، ص ۲۹.

۳ جورج حبیب، الیزیدیة بقایا دین قدیم (بحث تاریخی)، ص ۴۸.

که در حوزه‌های تاریخی، کلامی، تک‌نگاری و گاهی در قالب سفرنامه‌ها نگاشته شده‌اند.

نقد و بررسی منابع و مآخذ

ایزدیه موضوعی است که از قرن چهارم هجری به بعد با این نام وارد عرصه‌ی تاریخ مکتوب شدند. همان‌گونه که گفته شد، شاید نتوان ادعا کرد چون قبل از تاریخ مذکور نامی از آنان در منابع نوشتاری نامیده پس زمان ظهور آنان به قرون چهارم و پنجم هجری برمی‌گردد.

بیشتر منابع قدیمی که در آنها نامی از این طایفه برده شده است در زمره‌ی کتب ملل و نحل قرار دارند؛ منابع دیگر مورد استفاده در این پژوهش تواریخ عمومی قدیمی و محلی، به‌ویژه تاریخ موصل است. در مبحث تاریخ ایزدیان قبل از ظهور علنی آنان از تواریخ عمومی بهره جست‌ایم؛ سفرنامه‌ها و تحقیقات جدید - یکی اثری که در صد سال اخیر تدوین شده‌اند - بخش بعدی و مهم منابع ما را تشکیل می‌دهند که تمامی آنچه نام بردیم در زبان عربی بوده و به زبان فارسی غیر از دو نمونه ترجمه^۱ و چندین گفتار کوتاه که در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۷۲ ش در مجلاتی از قبیل *ارمغان*، *مهر*، *اطلاعات*، *چهارم*، *رساله‌التقرب* و غیره چاپ شده‌اند، اثر چندین معتبر و پژوهشی نداریم.

یکی از محاسن پژوهش حاضر استفاده از تک‌نگاری‌هایی است که طی قرن اخیر به زبان عربی و لاتین منتشر شده‌اند. حال برای سهولت امر نقد و بررسی منابع مورد استفاده، این مبحث را در سه حوزه‌ی ملل و نحل، تواریخ عمومی و محلی و پژوهش‌های جدید مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الف. منابع عقاید و ملل و نحل

بدون تردید، مهم‌ترین و اولین منبع این حوزه که از فرقه‌ای به نام یزیدیه نام برده، "مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین" اشعری است. هرچند که وی آنان را منسوب به یزید بن ابی‌نسیه می‌داند، واقعیت آن است که فرقه‌ی مورد نظر اشعری هیچ تطابقی با موضوع مورد بحث ما ندارد، ولی اطلاعات وی پیرامون این فرقه در حوزه‌ی فرقه‌شناسی و در جای خود برای خوانندگان این حوزه حائز اهمیت است.

۱. تنها دو اثر نوشته شده درباره‌ی ایزدیان به فارسی ترجمه شده‌اند. الف) *الیزیدیون فی حاضرهم و ماضیهم*. نوشته‌ی عبدالرزاق حسنی ترجمه‌ی جعفر غضبان که در سال ۱۳۴۳ هـ ش انتشارات عطایی آن را چاپ کرده است؛ ب) *الیزیدیون (واقعهم، تاریخهم، معتقداتهم)* که جناب آقای احسان مقدس آن را تحت عنوان «یزیدیان یا شیطان‌پرستان» ترجمه نموده و نشر عطایی آن را در سال ۱۳۸۳ چاپ نمود.

کسانی چون شهرستانی، عبدالقاهر بغدادی، اسفراینی و عزالدین ایجی در آثار خود پیرامون یزیدیه همان سخنان اشعری را تکرار کرده‌اند.

سمعانی با دقت نظر بیشتری از این طایفه نام برده و با اشاره به موقعیت جغرافیایی محل سکونتشان و شهر موصل، آنان را از پیروان و محبان یزید بن معاویه خوانده است. وی معتقد است که ایزدیه در جهت احیای عروبت اموی شکل گرفته است.

صاحب الفرق بین الفرق در چندین جا از کتاب خود نام یزیدیه را در کنار اباضیه و ازارقه به عنوان یکی از شاخه‌های خوارج قلمداد کرده است. این در حالی است که به گواه همه‌ی منابع تاریخی یزید بن ایسه‌ی خارجی در بصره قیام کرد و سپس به سمت ایران روی آورد و هیچ منبعی از نفوذ وی در شمال بین‌النهرین سخن نگفته است.

در میان منابع جدید ملل و ملل اثر عبدالمنعم الحفنی تحت عنوان موسوعة الفرق و الجماعات و المذاهب و الاحزاب و الحركات الإسلامية از اهمیت خاصی برخوردار است. نویسنده‌ی کتاب به طور مختصر و در عین حال مفید به معرفی هر یک از طوایف دینی موجود در جهان اسلام پرداخته است.

کتاب الأديان و المذاهب بالعراق اثر دکتر رشید الخیون از آن جهت که نویسنده عراقی‌الاصل بوده و با نگاه جامعه‌شناختی و فلسفی به بررسی تاریخ و عقاید ادیان و طوایف دینی موجود در عراق، پرداخته، حائز اهمیت است.

عبدالقادر صالح در العقائد و الأديان ایزدیه را از پیروان شیخ عدی بن مسافر دانسته و با این نگرش این طایفه را تشریح نموده است.

آثاری چون الدیانة و الطوائف الدینیة فی کردستان اثر مهراد ایزدی و الدین و الاعتقادی کردستان به صورت تخصصی به بررسی ادیان و فرق موجود در جامعه‌ی کردستان پرداخته‌اند و چون تک‌نگاری به شمار می‌روند حائز اهمیت هستند.

ب. منابع تاریخی

از آنجا که تاریخ ایزدی‌ان تا قبل از ظهور شیخ عدی بن مسافر در هاله‌ای از ابهام قرار داشته و همچنان مبهم باقی مانده است، ما عمدتاً از تواریخ عمومی مرسوم پیرامون موضوع کردهای شورش و راهزن در منطقه‌ی شمال بین‌النهرین و زندگانی شیخ عدی بهره جستیم.

الکامل ابن الأثیر دقیق‌ترین و جامع‌ترین روایات را پیرامون شورش‌های کردان منطقه‌ی

هکاری به دست می‌دهد، چون اولاً خود اهل منطقه‌ی جزیره^۱ در همسایگی محل سکونت آنها بوده؛ ثانیاً خود نیز کُرد بوده است.

مهم‌ترین منبع که در مبحث شیخ عدی از آن استفاده نموده‌ایم، کتاب الوفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان است. ابن خلکان در جلد ۳ اثر خود به شرح حال عدی بن مسافر پرداخته، ولی هیچ اشاره‌ای به مذهب و گرایش دینی وی ننموده است.

شمس‌الدین ذهبی نیز در آثار خود، العبر فی خبر من غیر و سیر أعلام النبلاء شرح حال مفصلی از شیخ عدی ارائه نموده است. وی نیز مانند دیگر مورخان معاصر خود حتی اشاره‌ای هم به گرایش مذهبی وی و یا وجود پیروانی برای او با نام ایزدیه نکرده است.

مهم‌ترین تواریخ دودمانی که بیشتر از سایر منابع مورد استفاده‌ی این تحقیق واقع شده‌اند تواریخ کردستان و موصل است.

اولین تاریخ محلی درباره‌ی کُرد و کردستان شرفنامه‌ی شرفخان بدلیسی است که در مبحث زمینه‌ی تاریخی پژوهش به آن بسیار استناد کرده‌ایم. چون نویسنده‌ی کتاب خود از اهالی جزیره بوده، اطلاعات مفید و در عین حال دقیقی را به خواننده عرضه می‌دارد. در جای جای کتاب که از حکومت‌های محلی جزیره و موصل یاد کرده از ایزدی‌ها نیز نام برده است. اهمیت دیگر کتاب زبان نوشتاری آن یعنی فارسی است.

خلاصه تاریخ الکرد و کردستان اثر محمدامین زکی بگ، چون مطالب کتاب را به صورت دسته‌بندی و با فصل‌بندی منطقی بیان نموده، قابل توجه به نظر می‌رسد. از آن‌جا که او با مستندات علمی به نگارش این تاریخ پرداخته است، در بسیاری از موارد نظر وی برتر و ارجح بر نظر دیگران است.

کتاب کرد و پیوستگی نژادی او اثر مرحوم رشید یاسمی حاوی مطالب ارزنده‌ای بوده و از اهمیت علمی نیز برخوردار است. اما در مقایسه با آثار دیگر از این دست، همچون تاریخ ریشه‌نژادی کرد و آثار مستشرقان، بیشتر یک تتبع به شمار می‌رود نه تحقیق.

انورالمای از مورخان و نویسندگان معاصر کرد نیز دو کتاب ارزنده‌ی خود/امارت بهدینان و الأکراد فی بهدینان را عالمانه به رشته‌ی تحریر در آورده است. بخش زیادی از هر دو کتاب به آیین ایزدیه مربوط می‌شود.

۱ جزیره در منابع تاریخ اسلام و تاریخ محلی بین‌النهرین بر مناطق مابین دجله و فرات اطلاق می‌شود که جزایری از قبیل جزیره بوتان، دیار ربیع و ابن عمر و غیره در آن‌جا واقع شده‌اند.

در این زمینه نباید الاکرد (العراق الشمالي) دکتر شاکر خصباک، کردها اثر مینورسکی، کرد و کردستان واسیلی نیکتین و جامعه شناسی مردم کرد اثر ون برونسن را از یاد برد. زیرا نویسندگان این آثار با استفاده از مشاهدات عینی خود و با تکیه بر جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی به بررسی و تحلیل تاریخ مردم کرد پرداخته‌اند.

بررسی تاریخ ایزدیان در دوره‌ی عثمانی‌ها با استناد و تکیه بر منابع عثمانی و تواریخ موصل انجام گرفته است که می‌توان به آثاری چون تاریخ امپراتوری عثمانی از هامر پورگشتال و تاریخ عثمانی اثر اسماعیل حق‌اوزون جارشلی اشاره نمود. در این منابع به جزئیات حملات عثمانی علیه ایزدیان اشاره شده است.

آثار یاسین بن خیرالله العمري «غایة المرام فی تاریخ محاسن بغداد أو دارالسلام»، «زبدۃ الآثار الجلیة فی الحوادث الأرضیة»، «منیة الأدباء فی تاریخ الموصل الحدباء» و «غرائب الأثر فی حوادث ربع القرن الثالث عشر» دربردارنده‌ی معلومات مفید و دقیقی درباره‌ی حملات نظامی عثمانی‌ها به مناطق ایزدی نشین است. نویسنده به دور از هرگونه غرض‌ورزی و کینه‌ی شخصی و یا تعلق خاطر مذهبی و ملی حوادث را بارگو کرده است.

تاریخ الموصل اثر سلیمان صائغ الموصلی اگرچه کتابی است که با بی‌طرفی کامل نوشته شده، ولی اطلاعات کتاب‌پراکنده و بدون استناد به منابع قدیمی‌تر بیان شده است. با وجود این که بررسی تاریخ موصل بدون پرداختن به توابع و جومهی آن به‌ویژه سنجار خالی از نقص نخواهد بود، صائغ الموصلی خیلی گذرا از موضوع ایزدیه و سنجار گذشته است.

شاید بتوان گفت جامع‌ترین و علمی‌ترین منبع در تاریخ موصل موسوعة الموصل الحضاریة است که نویسندگان و اساتید دانشگاه موصل آن را به رشته‌ی تحریر در آورده‌اند. در جلد ۴ این مجموعه‌ی ۱۲ جلدی چندین بخش به تاریخ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی موصل اختصاص دارد که در خلال آن به جامعه‌ی ایزدیان نیز توجه شده است. مهم‌ترین بخش آن تحت عنوان «الموصل بین السیطرة العثمانیة و قیام الحکم الجلیلی (۱۴۵-۱۰۵۵ هـ)» نوشته‌ی دکتر خلیل علی مراد مورد استفاده قرار گرفته است.

حديقة الزوراء فی سيرة الوزراء نوشته‌ی عبدالرحمن سویدی، مطالب مفید و ارزنده‌ای درباره‌ی سیاست‌های حکام عثمانی بغداد در قبال کردهای ایزدی و حملات نظامی علیه آنان به‌دست می‌دهد. تاریخ الوزارت العراقیة نوشته‌ی عبدالرزاق الحسنی، تاریخ ایزدیان در عراق جدید (عهد ملکی، دوران جمهوری) را به‌روشنی بیان نموده است و آماری دقیق از کشته‌شدگان، زندانیان، محکومان

به حبس و اعدام و تبعیدشدگان به دست می‌دهد.

ج. پژوهش‌های جدید

تا قبل از پایان حکومت عثمانی کمتر نویسنده و مورخی جرأت کرده بود در مورد ایزدیان مطلب بنویسد، زیرا حکومت عثمانی با استفاده از ابزارهای مختلف تبلیغاتی، سرگرم تحقیر، هتک حرمت و کافر و خارجی خواندن آنان بود.

در سال‌های پایان دوره عثمانی، با نفوذ اروپائیان در سرزمین‌های اسلامی و شروع سفر سیاحان و جهانگردان غربی به شرق، دریچه‌ی روشنی به روی تاریخ ایزدیان باز شد.

ظاهراً کارستن نیبور نخستین اروپایی است که در قرن هجدهم میلادی/دوازدهم هجری به عراق سفر کرده و در مورد ایزدیان مطلب نوشته است. وی مطالب را با دقت بیان نموده و سعی کرده از پراکنده‌گویی پرهیز کند.

از دیگر آثاری که مورد استفاده‌ی تحقیق حاضر بوده، می‌توان به جنوب کردستان؛ پژوهشی مردم‌شناسانه سفرنامه‌ی هنری فیلد، صور و عواطف بلاد الرافدین اثر لیدی درور بریتانیایی اشاره کرد. سفرنامه‌های ابوطالب‌خان ترکی، اولیاء چلبی و علی سیدگورانی بخش‌هایی از تاریخ یا اعتقاد و یا آداب و رسوم ایزدیان را بیان نموده‌اند. هرچند که اولیاء چلبی گرایش‌های عثمانی داشته، ولی این امر وی را از بیان حقایق باز نداشته و روابط و مناسبات حکام عثمانی و ایزدیان را بدون غرض‌ورزی شرح داده است.

مهم‌ترین و اصلی‌ترین منابع این تحقیق آثار اختصاصی و تک‌نگاری‌ها در مورد ایزدیان است. نخستین اثر چاپ شده به زبان عربی و با عنوان «الیزیدیة»، اثر عباس العزاوی تاریخ‌الیزیدیة و اصل عقیدتهم است که در سال ۱۹۳۵م/۱۳۵۴هـ از سوی چاپخانه‌ی بغداد به چاپ رسید. وی در موصل منصب قضاوت را برعهده داشته و با استفاده از گفته‌های مردم موصل و ملاقات‌هایی که گاهی با ایزدیان داشته کتاب مذکور را تألیف نموده است. وی ایزدیه را فرقه‌ای از فرق اسلامی دانسته و مطالب کتاب را با این پیش‌فرض نوشته است. پاره‌ای مندرجات آن خالی از استدلال عقلی و منطقی بوده و سبک نگارش و تدوین معلومات نیز بی‌نظم است. درحالی که وی می‌توانست با سفر به مناطق ایزدی‌نشین شنیده‌های خود را تدقیق نماید و به بیان واقعیات بپردازد، ولی از چنین امر مهمی غفلت ورزیده است. تنها بخش قابل‌اعتماد کتاب العزاوی، مباحث مربوط به عشایر ایزدی است که عالمانه و محققانه به آن پرداخته است.

البته پیش از عزاو، احمد تیمور پاشا - نویسنده مصری - در سال ۱۹۲۸ م/ ۱۳۴۷ هـ مقاله‌ای در ۶۰ صفحه تحت عنوان *الیزیدیة و منشأ نحتهم* به چاپ رساند. وی عنوان "شیطان پرست" را برای ایزدی‌ها به کار برده است.

در سال ۱۹۳۴ م/ ۱۳۵۳ هـ قسطنطین زریق مسیحی کتاب اسماعیل جول بگ - امیر وقت ایزدیان سحار - را تحت عنوان *الیزیدیة حدیثاً و قدیمًا* چاپ نمود. کتاب از این نظر که نوشته‌ی یک فرد انومی است اهمیت دارد، اما بیشتر روایات آن خیال‌پردازی و روایات غیر قابل اعتماد تاریخی است. قسطنطین نیز در مقدمه‌ی کتاب تلاش نموده ریشه‌ی ایزدیه را به مسیحیت ربط دهد.

صدیق الدملوجی - محقق بنام موصلی - تنها نویسنده‌ی غیر ایزدی بود که مدت سه سال در میان ایزدیان زندگی کرد و سپس اثر جامع و کامل خود *الیزیدیة* را در سال ۱۹۴۹ م/ ۱۳۶۸ هـ منتشر کرد. می‌توان گفت کتاب وی مرجعی برای تمامی آثار بعد شد و همه‌ی آنها به اطلاعات و معلومات آمده در کتاب الدملوجی استناد کرده‌اند. دملوجی با نگرش جامعه‌شناسانه و دین - شناسانه به بررسی و تحلیل ریشه‌های اعتقادی و فرهنگی ایزدیان پرداخته و جزئی‌ترین اطلاعات را در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

عبدالرزاق الحسنی - نویسنده و مورخ معاصر عراقی - در سال ۱۹۴۸ م/ ۱۳۶۷ هـ طی سفری چند روزه به مناطق ایزدی نشین در رکاب استاندار موصل و فرماندار شیخان، مطالب و معلوماتی نه چندان کامل و جامع جمع آوری نموده و در سال ۱۹۵۰ م/ ۱۳۶۹ هـ آنها را تحت عنوان *الیزیدیون فی حاضرهم و ماضیهم* منتشر کرده است. این کتاب در سال ۱۳۴۲ ش توسط سیدجعفر غضبان به فارسی ترجمه و چاپ شده است.

از دیگر نویسندگان عراقی سعید الدیوه‌جی است که در زمینه‌ی ایزدیان دست به قلم برده و در سال ۱۹۷۳ م/ ۱۳۹۱ هـ کتاب حجیمی را درباره‌ی تاریخ و عقاید آنان چاپ کرده است. اثر ایشان از آن جهت که از یک سو، در ابتدا، به بررسی نقاط مشترک ایزدیان با پیروان امام حسین بن علی (رض) یعنی علویان پرداخته است و از سوی دیگر قائل به انتساب این طایفه به یزید بن معاویه بوده که این خود جمع‌نقیضین است، چندان ارزش علمی ندارد. تعصب مذهبی و ملی‌وی باعث شده که اصل و ریشه‌ی آنان را عرب بداند و منکر گردد بودن آنان باشد.

دکتر سامی سعید الأحمد دیگر مورخ عراقی که سال‌ها در دانشگاه بغداد تاریخ عراق باستان، میانه و معاصر و نیز تاریخ ادیان تدریس می‌نمود و در هر یک از حوزه‌های مذکور تألیفاتی نیز دارد، در سال ۱۹۷۱ م/ ۱۳۸۱ هـ تاریخ ایزدیان را در دو جلد به زیور چاپ آراست.

هرچند که اثر ایشان بسیار تفصیلی و حاوی نکاتی قابل تأمل درباره‌ی ایزدیان و باورهای دینی آنان است، ولی نویسنده در مواضع مختلف کتاب به دوست ایزدی خود استناد می‌کند که شخصیت و هویت این دوست ایزدی ایشان برای کسی شناخته شده نیست.

پروفسور توفیق وهبی، دیگر مورخ بنام کرد در قرن اخیر که مدتی هم وزیر فرهنگ عراق بود اثری تخصصی و ارزنده درباره‌ی ایزدیان از خود برجای گذاشته است. وی در کتابی که در بررسی ادیان باستانی کردها نگاشته افکار و باورهای دینی مردم کرد را از دیرباز مورد بررسی قرار داده است. وی معتقد است که ایزدیه از بازماندگان اندیشه‌ی میترائیسم هستند. اثر دیگری که به لاتین نگاشته و در سال ۱۹۶۲م/۱۳۸۱ هدر لندن منتشر ساخت، *The Yazidis Are Not Devil-Worshippers* است. وی تلاش کرده تا با اثبات ریشه‌ی باستانی آیین ایزدی، ایشان را از اتهام شیطان پرست بودن مبرا سازد.

با تأملی در پژوهش‌های معاصر در زمینه‌ی ایزدیان می‌توان به این نتیجه رسید که نویسندگان این آثار متعلق به دو حوزه‌ی مسیحیت و اسلام‌اند. نویسندگان مسیحی به دنبال اثبات ریشه‌های مسیحیت این آیین بوده و با چیدن پیش‌فرضی مطلب نوشته‌اند و نویسندگان مسلمان هم در دو گرایش متفاوت و مخالف طبقه‌بندی می‌شوند. گروهی که نویسندگان کرد، سنی و شیعه نیز در میان‌شان وجود دارند با نگاهی دقیق و بدون پیش‌داوری‌های نادرست به پژوهش پرداخته و گوشه‌هایی از حقایق تاریخ و عقاید ایزدیان را روشن ساخته‌اند؛ دسته‌ی دوم که در اکثریت نیز هستند قائل به اسلامی بودن این فرقه بوده و گمان می‌کنند که ایزدیان در دوران‌های تاریخی دچار انحراف شده و از دایره‌ی اسلام خارج شده‌اند.

بعد از صدیق الدملوجی، جورج حبیب مسیحی یکی از علمای علم تاریخ ادیان با انتشار اثر خود «الایزدیه بقایا دین قدیم» بسیاری از اتهامات تاریخ ایزدیه را روشن نمود. وی با بررسی تطبیقی بین اعتقادات ایزدی و باورهای باستانی بین‌النهرین و مشابهت و مطابقت بسیاری از ارکان عقیدتی آنان با یکدیگر به این نتیجه رسید که ایزدیان دینی ترکیبی داشته که در آن مظاهر و نمودهای مختلف از تمدن‌های سومری، آشوری و بابلی وجود دارد. وی کتاب‌اش را با تکیه بر منابع تاریخی نگاشته است.

کاظم رهبر عبود، کارشناس امور قضایی و نویسنده‌ی شیعی عراقی از جمله کسانی است که آثار وی منصفانه و به دور از پیش‌داوری‌های نادرست است. ایشان چندین سال در موصل قضاوت کرده که طبعاً با برخی از ایزدیان موصل نیز سر و کار می‌یافته. وی از این راه با آنان

آشنا شده و سفرهای زیادی به سنجار و شیخان و سایر مناطق ایزدی‌نشین کرده است. او اولین اثرش را تحت عنوان «لمحات عن الیزیدیة» در سال ۱۹۹۵م/۱۴۱۷هـ منتشر ساخت. در این اثر تنها به بخش‌هایی از تاریخ ایزدیه و برخی از آداب و رسوم آنان پرداخته است. دومین اثر او در سال ۲۰۰۳م/۱۴۲۵هـ با عنوان الیزیدیة (حقایق، خفایا و أساطیر) چاپ شد. مهم‌ترین بخش این کتاب فصل سوم آن است که به ارتباط ایزدیه با آیین زرتشت پرداخته است.

از دیگر آثار پژوهشی جدید که با رویکرد علمی به موضوع پرداخته و تا حد زیادی از تکرار مطالب دیگر نویسندگان پرهیز کرده‌اند، باید به الیزیدیة و الیزیدیون اثر خلف الجراد، محقق و نویسنده‌ی سوری، اشاره کرد. کتاب ایشان چند جنبه‌ی مثبت دارد؛ نخست آن‌که فصل‌بندی و تدوین مطالب از نظم و منطق خاص برخوردار است، به این معنا که ابتدا به بررسی ریشه‌های ایزدیه و وجه تسمیه‌ی آنان پرداخته و سپس عقاید و آداب و رسوم و تاریخ آنان را بررسی کرده است. دوم اینکه این اثر حاصل یک عمر زندگی با ایزدیان شهرهای حلب و حسکه واقع در سوریه بوده و نویسنده از نزدیک بسیاری از آداب و رسوم و عقاید آنان را لمس کرده است.

کتاب «الیزیدیة دیانة قديمة تقاوم نوائب الزمن» اثر پروفیسور کاظم حبیب از لحاظ اهمیت کم از کتاب خلف الجراد نیست، بلکه بسیار ارزشمند و تحقیقی نیز هست. وی علاوه بر مشاهدات عینی که حاصل بارها سفر به مناطق ایزدی‌نشین است، با تکیه بر منابع تاریخ بین‌النهرین به بررسی و تحلیل آیین ایزدیه پرداخته است. ایشان نخستین کسی است که تاریخ ایزدیان را به دوره‌های مختلف تاریخی تقسیم‌بندی کرده است. وی معتقد است که آیین ایزدی از قدیمی‌ترین ادیان و باورهای دینی منطقه‌ی بین‌النهرین بوده که در دوره‌های تاریخی و با ظهور ادیان و تمدن‌های بشری دچار تغییر و تحول شده است.

در چند سال اخیر کتاب‌های دیگری نیز درباره‌ی ایزدیان با تکیه بر منابع نامبرده شده نوشته شده‌اند که چندان ارزش علمی ندارند. مثلاً می‌توان به «الیزیدیة (عبد السیطان)» اثر أحمد بن عبدالعزیز الحصن، «الصائبية، الزرادشتية، الیزیدیة» نوشته‌ی دکتر اسعد السحمرانی، «الیزیدیة من خلال نصوصها المقدسة» از آزاد سعید سمو، «الایزداهون الایزیدیة» تألیف کشیش سهیل الهاشا اشاره کرد.

دسته‌ی دیگر از منابع عربی این پژوهش تألیفات و آثار روشنفکران و افراد تحصیل‌کرده‌ی ایزدی است که خدر بیرسلیمان، نویسنده‌ی «تقالید القرية» و دکتر خلیل جندی رشو مؤلف «نحو

معرفة حقيقة الديانة الإيزدية» را می‌توان از پیشگامان نهضت تاریخ‌نگاری ایزدیان به حساب آورد. خدر پیرسلیمان در سال ۱۹۷۹م/۱۳۹۹هـ اثری را تحت عنوان «ایزدیاتی» منتشر کرد که عقاید و متون دینی ایزدی را مکشوف داشته است. در «تقالید القریه» نیز آداب و رسوم اجتماعی و فرهنگی طایفه‌ی خود را تشریح نموده است.

باید یادآور شویم که، این دو نویسنده‌ی ایزدی کسانی هستند که در جو خفقان علمی حاکم بر جامعه‌ی خود دست به قلم برده و اسرار دیانت خود را آشکار ساخته‌اند. البته خدر پیرسلیمان بیشتر در زمینه‌ی اعتقادات و متون دینی، و خلیل جندی رشو بعد تاریخی حیات ایزدیان را بازگو کرده‌اند.

در سال ۱۹۹۲م/۱۴۱۲هـ دروش حسو، ایزدی مقیم آلمان که ریاست مرکز دینی ایزدیان را در آنجا نیز برعهده دارد، با اعتقاد به یکی بودن ریشه‌ی ایزدیه و آیین زرتشت اثر نه چندان مهم و علمی خود را تحت عنوان «الأزادیون الإیزدیون» منتشر ساخت. مؤلف با پیش‌داوری مبتنی بر اشتراک ریشه‌های اعتقادی آیین ایزدیه و زرتشت به تشریح مطالب کتاب پرداخته است. با آن که خود ایزدی بوده و می‌توانست جنبه‌های مختلف زندگی ایزدیان را روشن‌تر و علمی‌تر بیان کند، متأسفانه از این مهم بازمانده است.

علمی‌ترین اثر ایزدی را می‌توان کتاب «الکرد الإیزدیون فی إقليم کردستان» اثر عدنان زیان فرحان دانست که در اصل پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ دانشگاه صلاح‌الدین ارپیل بوده که در سال ۲۰۰۴م/۱۴۲۵هـ آن را به چاپ رسانده است. این اثر پژوهشی، تاریخ سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایزدیان را از ابتدای قرن سیزدهم هجری تا اوایل قرن چهاردهم (۱۳۲۶هـ) بررسی نموده و از مهم‌ترین منابع تاریخ عثمانی و ایزدیه بهره جسته است.

البته نباید ارزش علمی اثر عزالدین سلیم باقسری «الإیزدیه» را نادیده گرفت که بخش‌های نخست کتاب را به بررسی عقاید ایزدیان اختصاص داده و قسمت‌های دیگر آن را نیز متون دینی تشکیل می‌دهند.

در پژوهش حاضر، علاوه بر منابع عربی و فارسی، از چندین اثر لاتین نیز استفاده شده که قدیمی‌ترین آن گزارش‌های هنری لایارد انگلیسی است. وی که چندین سال در موصل مسئول کنسولگری بریتانیا بود و به مناطق مختلف حومه‌ی موصل سفر کرد، حاصل مشاهدات و سفرهای خود را در کتابی تحت عنوان: *Ninava and It's Remains* (نینوا و آثار باقی‌مانده از آن) منتشر ساخت. وی در جریان بسیاری از حوادث تاریخ ایزدیان در قرن نوزدهم قرار داشته و

اطلاعات حائز اهمیتی را به دست داده است.

دکتر رودلف فرانک در اوایل قرن بیستم میلادی/چهاردهم هجری کتاب *Scheich 'Adi: Der grosse Heiliger der Yazidis* (شیخ عدی: رئیس مقدس ایزدیان) را به زبان آلمانی چاپ کرد.

هاری چارلز لوک نیز با حضور در موصل، اثر ارزنده خود *Mosul and its Minorities* (موصل و اقلیت‌ها، آن) را در سال ۱۹۲۵م/۱۳۴۳ هـ منتشر نمود که حاوی اطلاعات ارزنده‌ی درباره‌ی آداب و رسوم ایزدیان است.

روژه لسکوت فرانسوی هم در سال ۱۹۳۰م/۱۳۴۸ هـ از مناطق ایزدی‌نشین سنجار دیدن کرد و در سال ۱۹۳۸م/۱۳۵۶ هـ اثر خود را تحت عنوان «تحقیق پیرامون ایزدیان جبل سنجار» چاپ کرد. این اثر در بررسی آداب و رسوم ایزدیان سنجار منحصر به فرد بوده و اطلاعات مفیدی را دربر دارد.

جامع‌ترین اثر در تاریخ ایزدیان به لاتین، کتاب جان گویست *The Yazidis: A Study in Survival* (یزیدیان؛ پژوهشی در ریشه‌ی ماندگاری است که معلومات خوبی از تاریخ و اوضاع سیاسی-اجتماعی ایزدیان در قرن نوزدهم میلادی/دوازدهم هجری ارائه کرده است).

علاوه بر همه‌ی این منابع، از مقالات مندرج در دایرةالمعارف‌های بزرگ لاتین از جمله *دایرةالمعارف اسلام*، *بریتانیکا*، *آمریکانا* و *دین و اخلاق* تحت عنوان *Yazidis* بهره جسته‌ایم. همچنین چند پایان‌نامه به زبان عربی که در دانشگاه‌های موصل و صلاح الدین اربیل در مقطع کارشناسی-ارشد و دکتری ارائه شده‌اند از منابع مهم در تدوین و نگارش این اثر به‌شمار می‌آیند. همچنین مجلات لالش و روژ که ویژه‌ی ایزدیان است (لالش در دهوک و روژ در آلمان منتشر می‌شوند)، دهوک، الجنان، لغة العرب و الثقافة الجديدة مورد استفاده و استناد قرار گرفته‌اند.

عثمان یوسفی

بهار ۱۳۸۸ شمسی